Vélemény
Egedi-Kovács Emese
L'édition critique du Codex Athon. Iviron 463 (Barlaam et Joasaph, Editio Princeps)
c. akadémiai értekezéséről

Egedi-Kovács Emese az értekezés témájában – az Athós-hegyi Iviron 463-as kódex [Lambros 4583] eddig feldolgozatlan, *Barlám és Jozafát* kézirata – 2014 óta publikált. Medievisztikai, bizantonológiai, filológiai kutatásai nemzetközileg is jelentősnek mondhatóak. A tárgyban publikált a bizantinológia jeles műhelyeiben (pl. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*); előadott franciául a Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszuson (Velencében, Belgrádban), a müncheni Ludwig-Maximilians-Universitäten, valamint publikálta eredményeit Angliában.

Az értekezés tárgya
A – PhD-értekezéssel semmilyen formában nem megegyező – mű görög és ófrancia kritikai szövegkiadás (7 és 6 ív), 9 ívnyi elemző résszel. A kódexet a szerző a tudományosságban elsőként, színes fényképeken vizsgálhatta, amelyet az Iviron kolostor szerzetesei juttattak el számára.[1] Ha autopszia ugyan még nem történt, mondhatjuk azt, hogy 1866 óta Egedi-Kovács az, aki a bizantinológiában – Francesco D'Aiuto mellett – közvetlenül ismeri a kéziratot. A disszerens több mint egy évtizede dolgozik a kódex kritikai kiadásán. Az 1075 körül Konstantinápolyban készült, illusztrált kézirat főszövege a regényes szentélet rövidített, ógörög változata. A margón napjainkig érdemben nem kutatott, ismeretlen és kiadatlan ófrancia fordítást tartalmaz. 1866 óta mindmáig kevés figyelmet szenteltek neki, átírás nem készült. Jóllehet a regény különféle szövegváltozatai megjelentek, s Robert Volknak köszönhetően a kritikai kiadás is készült, az ófrancia szövegváltozat egyedi olvasatai a kiadásokban nem szerepeltek. Paul Meyer néhány fekete-fehér kép alapján fogalmazott meg megállapításokat.[2] A szövegcorpus a korábban véltnél sokkal jelentősebb: minden lapjának (mind a ránk maradt 138 foliumnak) a margóját sűrű francia szöveg, fordítás tölti ki. Filológiai szempontból a *Barlám és Jozafát* az ismert es kiadott ófrancia változataitól teljes mértekben eltér. Egedi-Kovács az erősen töredékes francia szöveget a görög eredeti alapján helyreállította.

Források, szakirodalom
Az értekezés több éves, szisztematikus kutatásokra támaszkodik. A disszerens kiválóan ismeri a bizantinológiai irodalmat. A dolgozat külön fejezetet ugyan nem szentel a szakterület historiográfiájának, de a német, az angolszász, a francia, az olasz és orosz kutatás eredményei is láthatóak.[3] A szakterületén jól ismeri a nemzetközi kutatást: Jean Sonet, Vladimir Agrigoroaei, Léonard R. Mills, Corinne Jouanno Jeffrey Henderson, Paul Peeters, vagy Marina Tompouri munkásságát, a Biblioteca Nazionale di Napoli kéziratát kiadó José Martínez Gázquezt; a Barlám szövegemlékeket egészen Gui de Cambrai-ig. A hosszú és rövid változatok összes mérvadó kéziratát áttekintette. A (dél-)itáliai, szicíliai források terén színes palettát mutat be, alkalmazza az *Ystoire de li Normant*-t, Montecassinoi Amatus krónikájának egyedül fennmaradt, igaz, 14. századi francia szövegét; vagy a bizánci szemszöget tükröző Lupus Protospathariust. A bírálónak nincs hiányérzete, ugyanakkor a dél-itáliai vonatkozású kútfők körét lehet bővíteni, például Apuliai Vilmossal (*Gesta Roberti Wiscardi*), a Bari Névtelennel, vagy az *Annales Barenses*-szel, ha Olympias nem jelentéktelen részét képezi az érvelésnek.
A szakirodalomban az opponens szerény ajánlásokkal él. A Szent Korona kutatásában Deér József opusát nem hagynám ki (*Die heilige Krone Ungarns*, Wien, 1966.). Figyelemre méltó *A*

[1] Korábban a miniatúrák csak néhány színes fényképen látszottak: *The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts*. Eds. S. M. Pelekanides – P. C. Christou –C. Tsioumis – S. N. Kadas, Athens, 1975[2]. pp. 60–91.
[2] Közzétett 19 oldalt a 270-ből, amelyeket Pierre Sevastianoff fényképezett le, de azok is leginkább a miniatúrákat ábrázolják.
[3] Ld. pl. Pavel Vlagyimirovics Bezobrazov művét a *Vizantijszkij Vremennyik* hasábjain.

Pápaság és a normannok c. műve. Tóth Endre 2018-as monográfiájának van bővített kiadása.[4] Üdítőa hazai kutatásában kevésbé ismert Cecily Hilsdale és Cathrine Jolivet-Lévy bevonása.

Tézis. Az értekezés célkitűzése(i)
Egedi-Kovács kutatásai során érintette a görög nyelvű szöveghagyományt, a készítés körülményei, a megrendelő kérdését, a datálást. Az ófrancia szöveg megismeréséhez a görög szöveg átírása is szükségeltetett, ami – ami a korábbi kiadásokban szereplő, még a 2006-os kiadásban összegyűjtött szövegváltozatokhoz képest is számos eltérő olvasatot tartalmaz. A disszerens olyan filológiai jelenségekre bukkant, amelyek alapján új következtetésekre jutott a készítés körülményeit, valamint a francia kézírás keltezését illetően. A 19. századi kutatás nem tartotta jelentékenynek az akkor 13. század elejére datált kéziratot, a disszerens azonban – részben a Francesco D'Aiuto – illetve Marina Tompouri ikonográfiai – érvelését követve, de azt a saját vizsgálataival is alátámasztva – paleográfiai, kodikológiai, filológiai, nyelvészeti és ikonográfiai elemzés révén a 11. század második felkére, végére helyezte. A kolofón alapján igazolható, hogy egy bizonyos Kónstantinos a másoló, s a disszerens, D'Auito érveit is követve elfogadja, hogy az ő keze munkája a Vat. Gr. 394 jelzetű kézirat is. Egedi-Kovács a saját megfigyelései, a francia kézírás paleográfiai jellegzetességei es a szöveg nyelvezete alapján is korábbi datálást vél megengedhetőnek. Az írás késő karoling es pregótikus jegyeket visel magán, a 13. század előtti népnyelvi kéziratok jellegzetességeit mutatja.

Módszertan
A disszerens számos tudományterület módszerei együttes alkalmazásával (filológia, nyelvészet, paleográfia, kodikológia, ikonográfia) dolgozott. Egy ilyen medievisztikai munka széleskörű interdiszciplináris kutatást igényel: Egedi-Kovács jártas a bizánci prozopográfiában, viselettörténetben, paleográfiával, ikonográfiában, könyvtártörténetben, fel van vértezve a nyelv-, tudomány- és egyháztörténet ismeretével, de ismerni az ófrancia vagy okcitán kéziratos hagyományt is. A nyelvtörténet terén segítségül hívja *Szent Eulália szekvenciáj*át, és más korai francia nyelvemlékeket, több műfajban (gesztaének, legenda, passió).

Feldolgozás
A disszerens az átírt szöveget kollacionálta a kiadásokban szereplő kéziratokkal, sőt, további kódex olvasataival (Vat. gr. 2087; Vat. gr. 2115). Meggyőzően érvel amellett, hogy a szakirodalomban korábban elfogadott álláspont, miszerint a francia fordító közvetlenül az ivironi kódex szövegét fordította, téves. Ha kizárólag ezzel a változattal dolgozott volna, a görög másolótól vétett hibáknak a francia változatban is szerepelniük kellene: a fordító azonban javította azokat, pótolt hiányzó vagy „kifelejtett" szavakat, így ismernie kellett egy „közös forrás-szöveget", ami az ivironival szoros rokonságban állhatott. A görög szöveg egyedi, más kéziratban nem szereplő olvasatai megjelennek az ófrancia fordításban is. (Ilyen alak a „Joasaf" is, amely sem a latin, sem az ófrancia variánst nem követi.) A fordító úgy másolhatta be fordítását, ha a két kézirat a fordítás készítésének idejében még egy helyen volt. Egedi-Kovács áttekinti a szentélet utóéletét is: hogyan készültek a 11. századtól kezdve latin, majd főként azokból ófrancia fordítások. Megállapítja, hogy az ivironi azért is egyedi, s nem adaptáció, mert közvetlenül görögből fordították. Az összes fennmaradt ófrancia változatot részletesen elemzi, az ivironihoz legközelebb álló, a Biblioteca apostolicában őrzött ún. champagne-ival is összeveti. Ez sem adaptált, hanem közvetlenül a görögből fordított latin alapján készült.
Könyvészeti, könyvtártudományi módszereket is meghaladva ad számot a szerző arról, hogy a a kódex elkészítéséhez hány állat bőrére volt szükség. (Ügyelve arra, hogy kivonja a foltos vagy hibás bőröket.) E mögött nem egyfajta kvantitatív történettudományi érdeklődés áll, hanem látni

[4] *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Bp. 2022. Ill. „A Szent Korona tárgytörténetének fő kérdései", *Századok* 160 (2026) 1: 5–27. Ez már a kézirat leadása után jelenhetett meg.

akarja, mekkora értéket képezhetett a kézirat, ki rendelhette meg, mennyiért készíthették el. A közép-bizánci korban helyezi el az árát, ehhez kontroll evidenciát is használ. A gazdaságtörténész is csak csettinthet: az értéket relációban is közli. Egy jó ló óra 12 nomisma, egy katona zsoldja 12 volt. Kiszámoltam, a kódex 23 marhát ért. Ez igen értékes adat, még ha jó részét Filippo Ronconi és más görög szerzők kutatásait meg is előlegezték.

Filológiai vizsgálat

A disszerens az ófrancia szöveget nyelvi és írásmódbeli szempontból is vizsgálta. Dialektális jegyek alapján arra következtet, hogy a fordító dél-itáliai/szicíliai normann lehetett. Erre utalnak az általa felfedett hapaxok. Ez a történeti következtetések szempontjából is létfontosságú – így érthető meg, hogy miért köti a fordítást Guiscard Robert famíliájához. Ezt egyedül a történettudomány nem tudná igazolni a saját eszközeivel, ez mutat rá Egedi-Kovács multidiszciplináris metodológiájának hasznára. A csak a legrégebbi ófrancia szövegekben felelhető archaikus igealak felfedezésével igazolható lehet, hogy a fordító régebben elhagyta a Hauteville-lek normandiai óhazáját, és magával vitte a 11. század derekának nyelvi sajátosságait. A nyelvtörténet így lehet a történettudomány ilyetén „szolgálóleánya": segítségével a fordító személye a bizánci-normann nagypolitikához köthető.

Egedi-Kovács a fordításában szereplő tulajdonneveket összevetette a regény más, ógörög, latin és ófrancia változataiban szereplő alakjaival. Míg a fordító igyekezett a bibliai és a mitológiai neveket eredeti formájukban vagy a korban már rögzült „franciásított" alakban megőrizni, addig egy-egy kevésbé ismert nevet módosított: a saját kulturális közegéhez igazította. (Ilyen pl. az *elein*/*eleins*, ami a helyi közösség, normannok nyelvi hatását tükrözi.) Az Amelis alak dél-itáliai normann kötődést sejtet, mivel csak itt van nyoma, ehhez Egedi-Kovács számba vesz számos 11-12. századi itáliai-szicíliai görög-latin okleveles adatot. Szilárdabb alapokon nyugodna a történeti érvelés, ha nem csak Léon Robert Ménager inventáriuma alapján idézne adatokat, hanem utána menne az ott idézett oklevelek szövegeinek, vagy a Ménager által citált oklevelek pontos adatait közölné egy felsorolás – és egyetlen hivatkozott oldalszám – helyett.

Teológia – Patrisztika

Egedi-Kovács azonosítja a műben Athéni Aristeidés *Apologiá*ja görög és francia átiratát, amit korábbi Barlám és Jozafát művek is tartalmaznak, főként szabadon átdolgozva. Megvizsgálja, hogyan viszonyul az ivironi e tekintetben a többi Barlám-kódex Aristeidés átiratához, és annak egyedi tulajdonságaira figyel fel. A disszerens végigjárja, hogy szinte csak Eusebiostól és Szent Jeromostól ismerjük a művet, majd üstökösszerűen bukkan fel 400 év múltán Vienne-i Ado *Martirologium*ában, a tartalmáról viszont semmit sem tudunk. 1878-ig elveszettnek hitték. Egedi-Kovács végigtekinti a szöveg utóéletét, beszámol annak kutatástörténetéről. Ő az, aki a 20. század elején elakadtnak tűnt kutatás fonalát, Bernard Pouderon és Marie-Joseph Pierre 2003-as kiadása után újra felvette. Azt, hogy a Barlám és Jozafát szövegváltozatban szerepel Aristeidés átirata, Carl Gustav Adolf von Harnack sem ismerte 1882-ben, sőt, Volk sem tulajdonított neki jelentőséget. Egedi-Kovácson kívül az egyedüli, aki papiruszokon felfedezett Apologia részleteket, Dietmar Hagedorn volt, de ő az Aristeidés szövegemléket, s nem a befoglaló Barlám-kézirarokat tartotta szem előtt. Hagedorn a heidelbergi, Inv. G 1013 j. töredekről igazolta,[5] hogy az oxyrhynchusi papiruszok XV. 1778. kiegészítése. (Érdemes lenne közölni, melyik s mikori papirusztöredékeken van Apologia-szöveg, és azt hol őrzik: XV. 1778-at az oxfordi Bodleian Library-ban. Erről ld. *Oxyrhynchus papyri*-t,[6] vagy a *The Oxyrhynchus Papyri* adatbázis online mutatóját.[7] Az előbbi kötet kitér a Barlám és Jozafát szövegekre, érdemes hivatkozni őket, a datálásukat (4. század, pp. 2–3.). Hasznos lenne a szakterületen

[5] Heidelberger Papyrussammlung, P. Heid. Inv. G. 1013.
[6] XV: *The Oxyrhynchus papyri*. Eds. B. P. Grenfell, A. Surridge Hunt. London, 1898. 1778: Aristides, Apology, pp. 1–6.
[7] https://oxyrhynchus.web.ox.ac.uk/location-list#collapse4406511

kevésbé járatos olvasó elé tárni, hogy a P.Lit. Lond. 223-as mikori, mit tudunk róla, milyen Aristeidés-részt őrzött meg stb. A British Library *Papyri Litterari Londoniensis* gyűjteményében, a BL Inv. 2486 sz. alatti töredék az Apologia 15.6-16.1-könyveiből őrzött meg részleteket, 4. századi. Olvasható is: a DEChriM ERC projektnek köszönhetően.[8]
Azt már a cambridge-i Joseph Armitage Robinson 1893-ban kimutatta, hogy a védőbeszéd görög változata régóta ismert, éppen a Barlám és Jozafát regényes szentéletnek köszönhetően.
Itt jegyezném meg, hogy érdemes lenne megnézni az Apologia szír, a Sinai Szent Katalin kolostorban fellelt fordításának a sajátosságait,[9] a Vanyó László által gondozott szöveg mellett az ÓÍ VIII. kötetében a szír textust fordító Fodor György bizonyára erről is értekezett. Szívesen olvasnék többet a szír szövegnek a göröghöz való viszonyáról is, erről minden bizonnyal írt James Rendel Harris az előszavában. Érdemes lenne az örmény szövegről is többet tudni: milyen viszonyban áll a görög és szír szövegekkel? A kiadója, Egbert Johannes Baensch-Drugulin, vagy az adott szöveget gondozó és német fordítást (pp. 10–12) is közlő Adalbert Merx feltehetően 1902-ben már közölt erről adatokat, hiszen a mechitaristák megjelentették latinul is.[10] Nem világos, legalábbis az opponens számára nem, hogy az Apologia maga töredékes-e, vagy egyéb Aristeidés-töredékeket is tartalmaz-e a kézirat. Úgy tűnik, együtt szerepel egy homíliával. A disszerens úgy citálja, hogy két művet adnak közre, Sancti Aristidis philosophi Atheniensis *sermones duo*. Ha azonban az Merx 1902-es kommentárja a *Marksteine aus der Weltlitteratur in Originalschriften* 12–15. oldalain nem is közölne erről bővebbet,[11] Pouderon és munkatársai 2003-ban bizonyára érintették a kérdést.[12] Ugyancsak szól arról a szerző, hogy a 19. század végén „grúz tudósok" kimutatták, hogy egy 6. századi grúz mű (*Martyre d'Eustathe de Mzchetha*) szerzője is beillesztett részleteket az Apologiából. Lehet, nem ez a disszerens elsődleges feladata, de érdekes kérdés, kik ezek a „grúz tudósok": a hivatkozott Pouderon-szerkesztésben részt vevő Marina Guiorgadzé?
Egedi-Kovács összeveti az ivironi Apologia metafrázist annak más átirataival. Eredménye, hogy felfedezte, hogy Aristeidés szövegváltozata itt egyedi: az eredeti beszéd – ahogyan az a szír változat alapján rekonstruálható – az emberiséget vallási szempontból négy csoportra bontja, az ivironi háromra. Az ivironi szöveg rövidebb is: a szerző igyekezett azt az elbeszélés kontextusához illeszteni, bizonyos részeknél viszont a cselekmény szempontjából releváns utalásokkal egészítette ki az érvelést. Artisteidés szól a görögök „őrült isteneinek gaztetteiről", de ez kimarad a Barlám-regény rövid változatából – így az ivironiból is. Kimutatja, hogy a görög és az ófrancia stilárisan eltér. Utóbbi nem bővelkedik klasszikus retorikai alakzatokban, lexikailag is egyszerűbb. Talán ez is mutathat arra, hogy még akár a 11. században a Francia Királyság északi részén beszélt nyelvnél is kiforratlanabb volt az Itáliába átszármazó, számos különféle kulturális hatással „találkozó" dél-itáliai normannok népnyelve.
Egedi-Kovács számos más „kölcsönzött" szöveget azonosít. A disszerens önálló véleményt fogalmaz meg egy francia értekezéssel szemben: a szerző nem csak bemásolt szövegeket. (Találó példa hoz itt az *Apollonius türoszi király történeté*ből.) A Barlám-regény a disszerens okfejtése alapján nem „idegen test": a kutatással (Bernard Pouderon) összhangban úgy véli, az Apologia szövegét kisebb-nagyobb rövidítésekkel és betoldásokkal igyekezett hozzáigazítani a kerettörténet kontextusához. Fontos megfigyelése, hogy Nákhór beszédének kiválasztása

[8] A DEChriM ("Deconstructing Early Christian Metanarratives: Fourth-Century Egyptian Christianity in the Light of Material Evidence"), MF Norwegian School of Theology, Religion and Society, Oslo: https://4care-skos.mf.no/4care-artefacts/986/
[9] A Library of Congress-ben, mikrofilmen, online: Syriac Manuscripts 16. Patristica and Profana. https://www.loc.gov/item/00279386292-ms/ .
[10] Kiadták az örményt: *Analecta Sacra spicilegio solesmensi parata* IV. Éd. Jean-Baptiste Pitra. Paris, 1883. pp. 6–11.
[11] Ld. Universitätsbibliothek Heidelberg: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/baensch_drugulin1902/0039/image,info
[12] Az összes Athéni Aristeidés kéziratot – az Apologiát is, azokat is, amelyeket Barlám-kéziratok őriztek meg (pl. Jeruzsálem, Hagios Sabas 372; München, Bay. St.Bibl. Cod. graec. 496; Vat.gr.2025; BnF grec 903 és Grec 1771) közli a Helsinki Egyetemi Könyvtár adatbázisa: Manuscripts and Editions of Early Christian Texts: The Early Christian Apologists: https://libraryguides.helsinki.fi/c.php?g=669056&p=4747932 . Teljes adatokat közöl az Université de Liège papirusz-adatbázia: CEDOPAL (Département des Sciences de l'Antiquité): https://www.cedopal.uliege.be/.

narratológiai megfontolásokat is tükröz. Ebben is Isten természetének a meghatározása e legfontosabb. Barlám első prédikációja hasonlóan szól Isten természetéről, mint Nakhór. Tudatos történetszövésre utal, ahogy a szónok Isten természetét meghatározó szavai meggyőző erejűnek tűnjenek, hiszen a szónok is megtér. Az Apologia ezért szerves része a szövegnek. Továbbá, a francia fordító is tudatában lehetett e szerzői szándéknak. Az Isten természetéről Nákhór és Barlám is ugyanúgy kezdi beszédét az ófranciában, noha a görög szöveg nem azonos.
A disszerens felfedezett utalást egy elveszettnek hitt munkára: a „megbélyegzett" Theodóros Graptos *Kynolykos* c. művére. Az alapján, hogy a másoló – és a fordító is –, az ikontisztelet e hitvallóját ismeri, el tudjuk helyezni őt a kor művelődésének palettáján. A képrombolás elleni vitairat nem véletlenül kerülhet bele a Barlám-regénybe: az indiai pogány papok képimádók voltak, a korban a mű szerzőjének Damaszkuszi Jánost, a képtisztelet szószólóját hitték.

Kodikológiai vizsgálat
Az ófrancia változatban – a görögtől eltérően – piros tintával kiemelt képcímek szerepelnek. A disszerens a címsorokat feltárta és rekonstruálta, amihez támpontként szolgáltak más fennmaradt, görög Barlám-kéziratokban szereplő feliratok. A kéziratok közötti közös elemeket aprólékosan vizsgálja. A disszerens áttekintette a magyarázó szöveg beillesztését a kézirati hagyományban. A fennmaradt hat illusztrált változat közül négy tartalmaz képcímeket. További hat kéziratban képek nem, csupán magyarázó feliratok szerepelnek. Ebből következtet arra, Volkot követve, hogy a feliratoknak is önálló szöveghagyománya lehetett. Egedi-Kovács szerint a képcímek sok esetben nem tekinthetők egyszerű képleírásnak, sőt, inkább tűnnek az adott epizódhoz igazodó tartalmi összefoglalásnak. A disszerens felfedezése, hogy ott, ahol az eredetiben illusztráció állt, a fordító címsorokat illesztett be. Ez is alátámasztja feltevését, miszerint az írnok és a fordító „közös „munkapéldánnyal" dolgozhatott: *ebben* a kéziratban *voltak* címsorok, azokat a fordító adott görög mintaszöveg alapján fordíthatta, ezek nem az ő „újításai". A címek tehát a képek elkészítése előtt már a másoló számára ismertek voltak. Értékes meglátása, hogy a francia fordító a piros címeket és a képcímeket – miként a fordítást magát is – előbb másutt készíthette el, a kéziratba a végleges változatot másolta be.
A disszerens elemzése révén látjuk, hogy az ófrancia címsorok sok esetben a görög eredeti által kijelölt szöveghelyen állnak, azok tartalmához igazodnak. Így Egedi-Kovács egy helyes sorrendet is fel tud állítani, arról, hogy mely miniatúrához pontosan mely, mely foliumon lévő címsor tartozik. Ez segíti a további kutatást is, hiszen mivel egy korábbi szétszedés során a lapok – azon túl, hogy néhány elveszett – felcserélődtek, a disszerens az, aki elsőként rendezte azokat, s tőle tudjuk például, hogy a mely jelenlegi számozású folium eredetileg hol állt. (Az elveszett lapok a francia fordítás elkészültekor még a kódexben voltak.) A szerző feltárja, hol cserélődik fel a képeknél a sorrend: van, ahol több jelenet rossz sorrendben szerepel ugyanazon miniatúrán. Bemutatja, hogy van, ahol a címsor nehezen illeszthető a miniatúrán ábrázolt jelenethez. Egy helyen például a képen nem látszik, hogy Jozafát eltemeti Barlámot, noha a címsorban ez szerepel. Kontroll evidenciával is dolgozik: a párizsi kódexben a címsor ezzel ellentétben követi a miniatúra tartalmát. Egy más helyen Barlám nem látszik, a címsorban pedig igen. Ebből arra következtet, hogy az ivironi kódex illusztrátora néhány esetben eltérhetett az általa és a francia fordító által is használt mintapéldánytól, tehát annak *egyedi* sajátosságai is vannak a miniatúrákat tekintve is. Van olyan jelenet, amely más fennmaradt kéziratban *nem* szerepel. Ez igazán áttörő felfedezésnek ígérkezik: a satrapa és a pogány isteneknek bemutatott áldozat egyedi, lehet, a mintapéldányban sem szerepeltek. Az illusztrátor *nem mindenben* követte a korábban kialakult ikonográfiai hagyományt.

Művészettörténeti-ikonográfiai vizsgálat
A kéziratot 79 aprólékosan megmunkált miniatúra díszíti, amelyeket Egedi-Kovács összevetett a BnF gr. 1128-as, illetve a Cambridge, King's College 45-as kézirataival, és megállapította, hogy azok szoros egyezést mutatnak. (Igaz, előbbi a hosszú változat, az utóbbiban pedig utólag

bemásolt rajzok szerepelnek.) Marina Tompouri is arra a következtetésre jutott, hogy az ivironi kézirat vagy annak egy másolata szolgálhatott modellként a cambridge-i kódex képeihez. Egedi-Kovács külön kézirati hagyományt vél felfedezni a születés ábrázolásoknál is. Jozafát születése képi egyezést mutat a jeruzsálemi és egy párizsi kódexével (BnF Gr. 1128), mi több, egy vatikáni kézirat Jézus születését is ugyanígy festi meg (Vat. gr. 333). Ugyancsak rokonságot fedez fel az utóbbi kódex keresztelés ábrázolásával, illetve címfeliratával: mindkettőben áldozás is szerepel a szövegben. Az opponens számára a legérdekesebb kódexképek azok, amelyek Theudas varázslót (ff. 88^{v}, 89^{v}, 90^{v}),[13] a Paradicsomot (f. 100^{r}) ábrázolják, vagy, még izgalmasabb lehet a Tisztítótűz emberi fejeinek, és a Pokol koponyáinak megfestése (f. 101^{r}). Szívesen vetnék egy pillantást a „halál trombitájára" is (f. 22^{r}). A legérdekfeszítőbbek a 102^{v} folium elmosódott sötét foltjai lehetnének, amelyek a Gr. 1128-as kézirattal párhuzamba állítva a disszerens sötét, szárnyas démonokként azonosít. A szövegben az áll, hogy a gonosz lelkek visszatérnek. Más helyütt is a párizsi kéziratot hívja segítségül: Jozafát levele nem látszik jól, de a BnF Gr. 1128-asban szavak is kivehetőek rajta. Máshol a cambridge-i kódex segít: az ivironin nem látszik, Jozafát mit tart a kezében, de a King's College-én igen: ruhákat ad át. Ezt alátámasztja a szöveg: szétosztja vagyonát. Ha a címsor meg is semmisült, a szerző miniatúra alapján rekonstruálja a tartalmát. Olyan kéziratokat is segítségül hív, pl. Augsburgból, amelyekben nem készült illusztráció, de képcím igen.[14]

Történettudományi eredmények

Egedi-Kovács szerint a kézirat egy házassági tervezethez köthető: 1074-ben Michaél Dukas újszülött fiát, Kónstantinost eljegyezték Guiscard Olympias nevű lányával. A kéziratot a császár eredetileg fia részére rendelhette meg, később, az eljegyzés után a megrendelés módosulhatott: ekkor kerülhetett bele az ófrancia fordítás. Jegyajándéknak szánhatták a pár számára. Olympias házasságához a szerző valóban a releváns forrásokat veszi kézbe. A jegyesség nehéz kérdés, a görög kútfők, Skylitzés, Zónaras és Anna Komnéné beszámolnak Guiscard lányának és Kónstantinosnak az eljegyzéséről. De a hercegnőt *Helené* néven ismerik. Ugyanakkor egyetlen görög történetíró sem tesz említést a császári família egy tagjának egy *normann* hercegnővel való házasságáról. Ezt a szerző is elismerte korábbi munkáiban.[15] A fő tekintélyek a normannokra nézve Apuliai Vilmos, vagy Ordericus Vitalis, esetleg Jumiéges-i Vilmos, ebben Egedi-Kovácsnak igaza van, de a gond az, hogy ők sem konkrétan Olympiasról szólnak. Ordericus szerint az uralkodó veje a császár fia volt, Apuliai a császár fivérét jelöli meg jegyesként, Jumiéges-i szerint a legidősebb leánya a császárhoz [értsd: társcsászárhoz] ment nőül. A nyugatiak azonban Olympias nevét nem említik. A jegyességet a korszak többi, fő dél-itáliai kútfői egyáltalán nem említik. A *Chronici Trojani fragmentum* hívható segítségül: szerencsés lenne magát a szöveget idézni, s nem keresztreferenciából, Falkenhausen és Oldfield nyomán hivatkozni. A Troiai Fragmentum szól Olyampiasról, igaz, ez is 12. századi. Igaz, magát a jegyességet csak közvetve érinti: azon kívül, hogy „Alexiosz császár lett, és Robert herceg átkelt a tengeren, majd támadni kezdte őt a lánya, Olimpiasz miatt, akit ő elűzött a palotájából", másról nem szól, a jegyességre csak következtetni tudunk, retrospektíve.[16]

Fő kútfő a Bariban (Archivio del Capitolo Metropolitano, Museo Diocesano) őrzött, beneventán írással íródott Exultet (vagy Exsultet) rotulus, a nagyszombati vigília liturgiájának örömének[: *iam angelica turba caelorum*] használt pergamentekercs. (A kiadásban részletezni lehetne, nem minden olvasó isemri.) Nem tudom a francia szövegben miért maradt angolul („Exultet roll"), franciául ez rouleau vagy rotulus d'Exultet. (Talán maradhat Rotolo dell'Exultet di Bari.) Jóllehet, ezt még a 12. század végére is datálják, nem biztos, hogy kortárs, de erre alapozhatunk,

[13] Egy tanulmányában szerző közreadta. „The codex-images and captions of the Barlaam-romance", FIG. 5., 6. pp. 145–146.
[14] Augsburg Universitätsbibliothek OeW Cod. I. 1. 2o 1.
[15] „Az ivironi Barlám-kézirat megrendelőjének", p. 70. 26. j.; „Cadeau de fiançailles byzantin…,", p. 65. 28. j.
[16] „Alexius factus est imperator, et Robertus dux transivit mare, et cepit eum impugnare ob Olimpiadem filiam suam, quam expulearat de palatio suo." *De Christianae Ecclesiae primae…* Ed. A. A. Pelliccia. Bassano, 1782. 3/1: 343–56. 344.

ahogy a szerző is, Vera von Falkenhausen nyomán, aki 1075-re datálja. Mivel a jegyesség a datálás fontos pillérét képezi, érdemes szövegszerűen közölni: „Emlékezz meg, Uram […] Mihály úrról, Konstantin úrról és Olimpiasz úrhölgyről. […] legkiválóbb hercegeinkről, Róbert úrról, Sikelgaita úrhölgyről […].”[17] De ez is *közvetve* szól a jegyességről. Az Exultet-szakértő Judith Utz is alátámasztja a datálást: a házassági tárgyalások Bari meghódítása (1071) után, 1074 [és szerinte 1076] között zajlottak, ez a rész ebben az időszakban keletkezett.[18] További bizonytalanság, hogy Francesco Magistrale véleménye szerint Róbert és Sikelgaita nevét tartalmazó megjegyzés is később kerülhetett a tekercsre. Tehát nem bizonyos, hogy egyidős a császár, a fia, és Olympias nevét tartalmazó résszel. Azaz, nem köthetjük százszázalékos biztonsággal Olympiast Guiscardhoz, lehet, ez a rész kései betoldás. (Jó része az, 1025-től kezdik írni.) Paul Oldfield sem fogadja el a bari Exultet-tekercs forrásértékét – ezt érdemes lenne pl. a 191. jegyzetben azért jelezni, hiszen a szerző máshol szól róla.[19] Mindez a jegyesség forrásértékére nézve újabb ingoványos terepre visz bennünket.

Talán még Amatus, Montecassino apátja vehető haszonul, aki tud az eljegyzési tárgyalásokról. (Ezt is szerencsés lenne közvetlenül hivatkozni, s nem Loudon keresztül, p. 105. 200. j.) Arról is, hogy Guiscard az elején, 1073 körül valóban hajlott tárgyalásokra. Amikor Rhómanos után Dukas újra felvette a kapcsolatot a herceggel, ő is előbb az egyik ifjabb fivérét ajánlotta. (Az is lehet, még nem született meg az 1074-ben újszülöttként említett Kónstantinos.) Vagy, eleve tudatában volt, hogy nem Róbert legitim leánya az alku tárgya.

Amióta Constantin Sathas 1874-ben kiadott két, Dukas Mihály nevében Psellos által 1072–73 körül írt levelet, amelyben Róbert leányát feleségül kéri Kónstantinos számára, nem jutottunk előbbre. A forrásínség közepette feloldható a probléma azzal, hogy Olympias Helené/Heléna nevet kapott Bizáncban. Falkenhausen mellett Hélène Bibicou is így gondolta. (Vö. a Konstantin és Heléné nevek párosítása arra utalhat, hogy a párhoz nagy reményeket fűztek.)

Amire Egedi-Kovács támaszkodik, igen helyesen, az a chrysobullon. Házassági szerződés született, ez tagadhatatlan, Sathas nyomán Loud és Bibicou megerősíti, Dölger is (*Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*) és valamint Bezobrazov ki is adta. (Egedi-Kovács még Eduard Kurtz korrekcióit is figyelembe veszi.) A szerződést megelőző, 1072-től kezdődő normann követjárásról magukat a konkrét forrásokat is olvastam volna, nemcsak Bibicou interpretációját. (Tudunk-e bizánci követekről a normann udvarba? Ha ugyanolyan fontos Dukasnak is a kapcsolat, akkor Guiscardhoz is kellett menniük.) A chysobullon szövegét a disszerens részletesen górcső alá veszi, és érvelésével az opponens kételyeit is enyhíti. Az, hogy Mihály a leánynak *basilissához* méltó feltételeket ígért: a konstantinápolyi Nagy Palotában élhet majd udvartartással, császári hitvesként bánnak vele, azt látszik alátámasztani, hogy számoltak a házassággal. A császár minden eszközzel megpróbálta elnyerni a normann uralkodó jóindulatát. (Nem tudjuk azonban, megvalósultak-e szerződés pontjai.) A fentiek számomra azt sugallják, Dukas valójában tartott Guiscard aggressziójától, és nem bízott a „dúvad” szavában, ahogyan senki sem. Az sem segített, hogy Dukas szinte megalázóan alsóbbrendű szerepet játszott a szerződésben. Egedi-Kovács közli, hogy nagy kiváltságokkal és jutalmakkal halmozták el a herceg környezetét. Annak is utánajár, hogy ez megvalósult-e, s ha igen, mennyiben: megnézi, mire hivatkozik Jolivet-Lévy, s erre nézve konkrét forrásokat is hoz. A *L'Ystoire de li Normant* tanúsága szerint gazdag ajándékokat küldtek a normann hercegnek: 1200 font aranyat és aranyszállal átszőtt szöveteket is. Elhiszem, hogy a császár „sok mindent megígért neki”, de azt, hogy „a szerénységében a herceg meghajolt” volna Mihály kérésére, azt már nehezen tudom

[17] „memorare, Domine, famulorum tuorum imperatorum nostrorum domni Michahil et domni Constantini atque domne Olimpiade, simulque lucidissimi ducis nostri domni Rubberti et domne Sikelgaite”: Exultet 1. sz.: Judith Utz: *Exultet in Material und Raum: Süditalienische Exultet-Rollen als raumkonstituierende Medien*. Heidelberg, 2025. 46. Abb. 12. https://heiup.uni-heidelberg.de/catalog/download/1563/2907/129224?inline=1.

[18] Ezt osztja: Francesco Magistrale: „Bari, Archivio del Capitolo metropolitano, Exultet 1”, In: *Exultet. Rotoli liturgici del medioeveo meridionale*. Direzione Guglielmo Cavallo, coord. G. Orofino e O. Pecere. Roma, 1994. 129–142. 130.

[19] „Cadeau de fiançailles byzantin d'une princesse normande ? (cod. Iviron 463 [Lambros 4583])”, p. 65. 30. j.

elképzelni, inkább a mű, a *L'Ystoire de li Normant* írói munkássága részének tekintem. Az is hátrány, hogy a mű nem kortárs, 14. század eleji. Abban igaza van viszont a *L'Ystoire de li Normant* szerzőjének, a „császár, akinek az egész világtól kellett volna adót kapnia, maga fizetett adót a hercegnek". Igen jó, hogy maga a disszerens is idézi. Nekem úgy tűnik, mintha a házasság egy fegyverszünettel érne fel: Bizánc mindent megtesz, hogy a szeldzsükök árnyékában a normannok ne támadják meg. Az, hogy a Nagy Palotában élhet a hercegnő, megférhet az általam alább hipotetikusan megfogalmazott illegitim származással. Az is arra enged következtetni, hogy Bizáncnak volt elemi érdeke a házasság – s egy fegyverszünet –, hogy IV. Rhómanos éppen akkor folyamodott a normannokhoz, amikor Barit ostromolták. (Catherine Jolivet-Lévy is úgy fogalmaz, a „békét vásárolták" meg.) A Monte Cassinó-i kolostor is kapott jelentős adományt, a disszerens hivatkozza is a *Chronica monasterii Casinensis*-t. Mindazonáltal a krónika szövege azt nem támasztja alá, amit több szerző (pl. Loud, Jolivet-Lévy) és a disszerens is vélelmez, azaz, hogy azért kapták, mert szerepet játszottak a házasság tető alá hozásában: csak arról szól, hogy Mihály „azt kérte, hogy érte, gyermekeiért, és birodalma állapotáért szüntelenül esedezzenek".
A Birodalom Manzikert után még inkább kénytelen volt a normannok kegyét keresni, mivel ők nem „álltak le", és tovább hódítottak bizánci területeket Itáliában: éppen ekkor, a tárgyalások közepette kebelezik be Brindisit, egy újabb hídfőt szerezve, s haladnak tovább Calabriában. (Nem véletlen, hogy Guiscard az első ajánlatokat – leánya számára Dukas fivérének a kezét – elutasította – miközben Salerno és Amalfi dúlására készült.) Nézetem szerint Dukas annak is örült volna, ha csak egy törvénytelen gyermeket küldenek Konstantinápolyba, egy igen fiatal – ezt a disszerens is kiemeli – leányt, aki nem köti túlságosan Guiscard kezét.
A kétely számomra azonban nehezen oszlatható el. Nem tudjuk, a házasság valóban megköttetett-e, és valódi dinasztikus kapcsolat létesült Bizánc és a normannok között. Belefért-e ez az 1070-es évek derekának politikájába? Vagy csak egy elvi lehetőség volt a leány Bizáncba küldése? Nem csak arról van szó, hogy Guiscard számos törvénytelen gyermeke – a normannoknál ez nem volt szokatlan, ahogy Bizáncban is találunk nem kevés illegitim fejedelmi sarjat a trónus közelében – közül egyet, puhatolózásképpen Konstantinápolyba küldetett? Ez más megvilágításba helyezi a kérdés politikai vetületét: a bizonytalan, szinte hetente változó itáliai politikai helyzetben – vö. IV. Henrik nemsokára Canossa felé masírozik – mennyire lehetett stabil a „nomen est omen" ravasz Guiscard bizánci „barátsága"? A „Róka" fő célja mindig is az volt, hogy Bizáncra támadjon. S ha ez a leány csak puszta politikai célokat szolgált, időlegesen, s nem egy valóban tartós dinasztikus kapcsot volt hivatott létrehozni, akkor miért készítettek volna számára hónapokon, éveken keresztül egy luxus kéziratot? Van egyáltalán analógiánk, hogy ilyen jegyajándék, egy díszes kivitelű kódex készült egy latin, vagy akár egy alán, akár egy görög hercegnő számára? Én nem látom Guiscard politikáját olyan sziklaszilárdnak, s nem gondolom, hogy Dukas Mihály is előzékenyen hitt volna a szavának. Vagy, ha igen, akkor provizionális előnyt látott benne mindkét fél. Ez esetben akkor nem jutnak súlyos nomismák a másolónak, legalábbis *addig* nem, amíg el nem hálják a házasságot.
Guiscard Róbert balkáni agressziói meghatározó módon rányomták a bélyegüket a kor európai konstellációira. Nem hihették a görögök, hogy a „barátjuk" lesz. Legfeljebb Manzikert után rá voltak utalva. Amikor Bari 1071-es elfoglalásával teljessé vált a normann uralom Dél-Itáliában, a normannok egyből megmutatták a foguk fehérjét Dalmáciában is. Spalatót és Arbét is az ellenőrzésük alá vontak. (Erről magam is írtam.) Bizánc uralma névlegessé vált, Zára priorja utoljára 1069-ben viselte bizánci hivatali címét. Ebben a helyzetben akár az új császár is félve tekinthetett a normannokra. Az itáliai alattvalói már megismerték a *furor normannorum*-ot. Guiscard Róbert kapcsolatot épített ki az Adria túloldalán lévő szláv politikai tényezőkkel is – Bizánc alattvalóival, a császár hátában. Már Manzikert előtt Rhómanosz Diogenész belátta, egyszerre nem tud ellenállni a szeldzsüköknek és a normannoknak is, és szövetkezni próbált Róberttel. De ez inkább hasonlított az egér és az elefánt szövetségére. Dukas valóban hitt volna abban, hogy egy jegyességgel megvédheti a Birodalmat az ellene már évtizedek óta ellen fenekedő normann hordáktól? Látjuk, évekkel később, hogy készülnek Dyrrakhion dúlására.

Hihette volna a basileus, hogy egyszere csak megbékélnek? Nem. Amíg a nagypolitika úgy diktálta, és a Guiscard-szövetséges, egyelőre IV. Henrik seregeitől tartó VII. Gergely úgy vélte, a normannok ellensúlyt képezhetnek a száli frank imperátorral szemben, addig maradnak Itáliában. De, amikor már nem lesz rájuk szükség, akkor nyomban átkelnek az Adrián és egy jegyesség sem állhat az útjukba. Magam is írtam arról, hogy már a Dukast követő Niképhoros Botaneiatés 1078-ban felbontotta az eljegyzést, ami Anna Komnéné szerint is ürügyet jelentett Guiscardnak, hogy „ádáz vadkanként emelje szemét" a Birodalomra. Egyre több Dél-Itáliából érkező normann vállalt katonai szolgálatot Bizáncban, s egy-egy zsoldosvezér már-már politikai tényezőként lépett fel – akár a császári hatalommal szemben.

A disszerens hipotézise szerint az illusztrált kódexet eredetileg az újszülött hercegnek szánták, koronázása alkalmából adott ajándékként. A kódex kodikológiai jellegzetességei is alátámaszthatják az elképzelést, erről meggyőzően szól az értekezés. Egedi-Kovács érvelésének fontos pillére, hogy az eljegyzés után a császári udvar „állítólag" módosította – az immár Olympiasnak szánt – kódex megrendelését.[20] Ezt Sathas, Falkenhausen és Loud alapján teszi fel a disszerens, maga is úgy fogalmaz, „feltehetően" – lehetséges, a három kutató sem volt teljesen biztos ebben. Magam tovább mennék a három tudós szövegét idézve, mire alapozzák ezt, hogyan fogalmaznak pontosan: feltételes módban? Erősebb lábakon állna a hipotézis. A disszerens azt mondja, a görögök által olyannyira kívánt szövetség érdekében VII. Mihály császár „feltehetően" úgy rendelkezett, a készülő görög kéziratot egészítsék ki annak francia fordításával. (Itt viszont, az ezt alátámasztandó, 193. jegyzetben nem áll hivatkozás, tehát az, hogy „aurait commandé de compléter" a szerző hipotézise.) E mellett viszont a maga kodikológiai vizsgálatai révén meggyőzően érvel: a kódex jellegzetességei arra utalnak, hogy az előkészítés két szakaszból állhatott. Ha a kéziratot már megrendelésekor kétnyelvűnek szánták, akkor a fordításnak a görög szöveg mellett, egy külön hasábban, vagy külön oldalon kellett volna megjelennie. A másolást, az illusztrációk elkészítését, az aranyozott díszítést, valamint a fordítás margókra való beillesztését nem egyszerre végezték. Ez alátámaszthatja a megrendelés módosítását. Azt azonban, hogy a császár arról rendelkezett volna, hogy a könyvet aranydíszítéssel lássák el, sem Sathas, sem Loud, sem Bibicou nem állítja, ahogy azt sem, hogy kifejezetten *azért* módosította a megrendelést, hogy eljegyzési ajándékként adják.

Egedi-Kovács meggyőző erővel próbálja igazolni, hogy egy hagiográfiai elbeszélést tartalmazó kézirat megfelelhetett azoknak a gondolatoknak, amelyeket Mihály császár leveleiben és a chrysobullonban fogalmazott meg. Elemzi a szöveget, és úgy látja, mindez összhangban állhatott azzal a nagylelkű magatartással is, amelyet Róberttel szemben tanúsított. Nem gondolom, hogy az, hogy a császár mindenekelőtt „a görögök és a normannok az igaz hitben való egységét hangsúlyozta" (198. j.), túl sokat jelentene a diplomácia pragmatikus nyelvén. Sokatmondó, hogy keresi a normann „barátságát", de ez érthető. Az azonban, hogy egy bíborbanszületett egy normann kalandort „előkelű származásúnak" nevez, sokat elárul arról, mennyire kétségbe lehetett esve a szeldzsükök és germánok között hánykolódó basileus, s mennyire nyeregben érezhette magát Guiscard. (S mi ne jöhetne még: 1072-ben a fellázadó bolgárok független cárt választottak. 1074-75-ben három felkelés is kitört.)

Az, hogy a Barlám-történet Mihály célkitűzéseit erősíthette, hipotetikusan felvethető, de az, hogy tudatosan választhatták ki, mivel ebben is a „keresztény hit végül egyesíti a korábban ellenséges feleket", magam túl „erősnek" érzem. Az, hogy a kétnyelvű könyv is tudatosan kiválasztott ajándék lehetett, mivel azt sugallhatta, hogy a nyugati hercegnő kulturális és nyelvi szempontból sem szakadna el teljesen szülőföldjétől, még talán el is képzelhető. Ugyanakkor az, hogy ezzel igyekeztek Guiscard kegyeit elnyerni, nehezen vélelmezhető, ismerve a herceg karakterét. A pár „közös hit által megszentelt egyesülése" és megjelenítése egy kódexben nem biztos, hogy –ha elviekben azt is szolgálta volna, hogy egyesítse a görögöket és a normannokat –, a realitások talaján sokat jelentett volna. Esetleg az elképzelhető, hogy Bizáncban hihettek

[20] „la cour impériale aurait modifié la commande : en vue de l'alliance tant souhaitée par les Grecs", p. 104.

ebben, vagy legalábbis ebbe kapaszkodtak. Ugyanígy talán sokat vártak egy, a magyarok felé való nyitásból, de a reálpolitika talaján az Árpádok nem nyújthattak sok segítséget. Az nem volt szerény támogatás, hogy I. Géza 1074-ben lemondott az elfoglalt Nándorfehérvárról és Szerém váráról, hiszen Lászlóval korábban Nišig hatoltak, de a „tűztől" mesze volt.
A házassági szerződés ellenére sorozatosan szivárogtak be a Balkánra.[21] Roussel de Bailleul (Urselios/Phrangopulos) lázadása megmutatta, hogy a normannok képesek önálló részállamot kiszakítani, akár Anatóliában is, és nem átallnak akár a szeldzsükökkel is szövetkezni. Éppen a házassági tárgyalások közepette győzte le a Dukas János, a basileus nagybátyja vezette görög erőket. Mi több, éppen akkor, amikor Guiscard szerződését fogalmazták, tovább vonult a Konstantinápollyal szemközt fekvő Chrysopolisba, és kifosztotta, mit több, Dukas Jánost trónbitorlóként léptette fel. Mihály császár pánikba esett. A szerződésben bármire hajlandó volt, még arra is, hogy „Istenbe vetett hitünk azonosságáról" szóljon, ami „összekapcsolja" egy néhány évtizede még lenézett normann rablóvezér famíliájával, amivel „csodálatra méltó egyesülést" remél. Porhyrogennétos ősei forogtak a sírjaikban. Nem is bírta ki sokáig a trónon.
Egy pillanatnyi ideig a normannok is fontosnak tartották a kapcsolatot. Guiscard később viszont valóban ki is használta a szerződést, ürügyként hozva fel a támadásra, mivel 1078 után Botaneiates megszegte a megállapodást. Nem kellett 1081-ig várni, a jegyesség, vagy a házasság, ha létezett, 1078-ban okafogyottá vált. Az új császár, Niképhoros áldozott volna a kódex készítésére? Azért, hogy a Birodalom ellen készülő Guiscard lányáé legyen? Aki nyomban 1078-ban bejelentette, hogy hadba száll a trónörökös, Kónstantinos jogai védelmében? Igaz, hol volt már Dukas Mihály fia, a jegyestárs 1078-ban (legalábbis 1081-ig)? Egy kolostorban talált menedéket, anyjával, aki utóbb hozzáment az új basileushoz.
Olympiasnak menekülnie kellett a Bíborbanszületettek palotájából Mihály bukása után. Hogy a császár – és utódja, Botaneiates – összesen hét évig fizette volna a kódex költségeit, azt el tudom képzelni Manuél esetében, s Sulzbachi Berta, a hozott politikai tőkéjével meg is érte volna, minden egyes hyperpyront. Itt ingoványos a terep, legfeljebb azt lehet elképzelni, hogy – kiviteléhez képest – igen gyorsan, 1074 augusztusa után 1078 januárjáig elkészült a kódex. Erre azonban a disszerens is azt mondja, hogy „talán" elegendő volt az idő.
Attól még, hogy a kézirat szól házasságról, Jozafát apja egy hercegnőt szán a fiának, és őt meg is festi a miniátor, nem feltétlenül kell a normann-görög dinasztikus kontaktushoz kötnünk.
Az eljegyzésről Herbert E. J. Cowdrey szerint „számos kortárs történetíró számolt be, Bizáncban is és Nyugaton is", igaz, magát az Olympias nevet nem említik az általa citált kútfők.
Maga az Olympias név önmagában is egy rejtély: senkit, semmilyen normann vagy Normandiához kötődő ilyen nevű nőt nem ismerünk. Szent Olympias ismert volt Itáliában, sőt, akár megengedhetjük, Nagy Sándor leánya is élt a görög kultúrában, de ez legfeljebb arra vezethet bennünket, hogy Guiscard egy helyi, itáliai görög nővel létesített törvénytelen kapcsolatból származó gyermeket nevezett el e néven. A törvényes leányai mind illő „normann" nevet viseltek? Emma, Matilda, Sybilla, Cecilia, vagy esetleg longobárdot/beneventóit, mint Gaitelgrima. Olympias általam vélelmezett illegitim voltának esetleg az mondhat ellent, hogy Gusicard törvényes felesége, Sikelgaita is ott van a bari Exultet-tekercsen, de ha későbbi betoldás a bizánciak és Olympias után, ahogy fent vélelmeztük, akkor nem áll ezzel ellentétben.

Kapocs a Szent Koronával

Egedi-Kovács szerint az ivironi kézirat és a *corona graeca* megrendelése egyazon történeti kontextushoz köthető. Michaél Dukas és Kónstantinos arcképét azonosította több miniatúrán. A Jozafát számára feleségül szánt leány és a 28^{v} folium alakja között hasonlóság van, Egedi-Kovács Olympiasszal véli azonosíthatónak, ahogy a Deésis-jelenet két szokatlan alakjában is a jegyespárt látja. A *corona graeca* Kónstantinos képmását és egy másik, 1074-re datált szentpétervári zsoltároskönyv ábrázolását Moravcsik Gyulát és Jean-Claude Cheynet-t követve

[21] Ennek előtörténetét ld. Georgios Theotokis: *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108*. Woodbridge 2014.

helyezi egymás mellé. Moravcsik úgy vélte, a két kép között, ha stilizáltak is, hasonlóság van. Igaz, a kutatásban is megjelenik, a disszerens is megjegyzi, hogy nincs elegendő bizonyíték az azonosítással kapcsolatban, jóllehet hozzáteszi, az alak csak stilizált lehet, hiszen a herceg ekkor egyéves lehetett. Egedi-Kovács úgy véli, az, hogy a herceg nem visel császári jelvényeket a kéziratban, a Szent Koronán pedig címerrel és császári méltóságjelvényekkel jelenik meg, annak köszönhető, hogy a regény illusztrációi diszkrét utalások.

Kritikai megjegyzések

Nagyon kevés helyütt van egyáltalán csekély lehetősége az opponensnek kritikai megjegyzések megfogalmazására, hiszen a dolgozat szinte nyomdakész, még szinte elütést sem találni benne.
Mindazonáltal, kérdés az, hogy a hipotézist, hogy a 13. század elejénél jóval korábban is található számos görög-frank kapcsolat, és nem kell feltétlenül a 13. század elején keresnünk a görögül jól tudó frank anyanyelvű fordítót, milyen – történeti – érvekkel támaszthatjuk alá? Paul Meyer nem véletlenül gondolt az 1204-et követő franciákra: ekkor valóban megjelenhettek Konstantinápolyban a „latinok" kíséretében – akár a császárok, Flandriai Balduin vagy Courtenay Róbert udvarában olyanok, akik a franciaországi klérus soraiból érkeztek. Vö. Magyarországra is ekkor, II. András Courtenay-házasságával egyidőben érkeztek később magas egyházi méltóságot betöltő franciák. Azt azonban, hogy az 1070-es években legyen egy olyan műveltségű „frank" Konstantinápolyban, aki képes lett volna egy ilyen fordítást elkészíteni, és huzamosabb ideig ott is élni a normannokkal nem igaztán szívélyes Bizáncban, nehéz elképzelni. Vagy, szükséges hozzá szakirodalmi alátámasztás. „Frankok" éltek Bizáncban, de ők is, ahogy a „lombardok" is, az Itáliából – de nem a normannok uralta délről – származó germán eredetű fegyverforgatók voltak, akik zsoldért szegődtek el a korábbi longobárd tartományokból, Beneventóból, Spoletóból, Salernóból, Amalfiból, Capuából. Normandiai –
nem csak varég – normannokról, ahogyan később angolszászokról is tudunk bizánci zsoldban, de nem látom magam előtt, hogy velük érkeztek volna litteratusok. Lehetett egy-egy egyházi is, aki bizánci hivatali/császári udvari szolgálatba állt, ők viszont *nem* az ófranciát beszélték. Ha 1075-re már ott kelljen élnie, nehezen lehetett volna – ófranciául beszélő – normann. Igaz, nem zárható ki ez sem. Az 1030-es évek derekán érkeztek a Hauteville-ek első sarjai, és már a 999. évben van nyoma normandiai zsoldosoknak Itáliában, de meghatározó szerepet sokkal később töltenek majd be. Pápai szolgálatba később lépnek, Róbert 1059-ben lesz Apulia és Calabria hercege. Az egyházszervezetük még később alakul ki. Vö. Szicília sokáig muszlim kézen van, a palermói érsekséget is csak sokára tudták újjáalapítani, s nem igazán tudunk az egyházszervezet újjáéledéséről a 11. század eleje előtt.[22] Nem látjuk azt, hogy Normandiából érkeznének velük jelentékeny számban klerikusok. Azt, hogy Guiscard Róbert bizánci kapcsolatai során maradhatott egy vele érkező francia írnok Konstantinápolyban, érdekes felvetés, de legalább szakirodalmi kutatás szükségeltetik, hogy egyáltalán hipotézisként elő lehessen vele hozakodni. Róbert igazából csak az 1060-es évek végén fordult Bizánc irányába s lett nagypolitikai tényező, s egy írnoka, egy klerikusa maradhatott esetleg Konstantinápolyban, de tudnia kellett kitűnően görögül – azt bizonyára nem 6 év alatt tanulta meg. Elképzelhető, hogy olyan Bariból, Troiából stb. származó klerikust kell keresnünk, aki egyébként is bírt görög műveltséggel, s már eleve évtizedek óta Itáliában élhetett. Ehhez ismerni kell a normannok államát, annak egyházi berendezkedését. Azt, hogy létezhetett-e olyan francia nyelvet beszélő, a normann herceggel Konstantinápolyba jutó klerikus, a korabeli főváros társadalmát tárgyaló szakmunkák alapján esetleg lehet vélelmezni. Azt is meg lehet vizsgálni, az 1075 előtti császárok – Rhómanos Diogenés, vagy akár X. Konstantin, I. Izsák, IX. Konstantin – milyen kapcsolatot ápoltak a Francia Királysággal, volt-e, lehetett-e közöttük valamilyen diplomáciai kapocs, vagy azon túlmenően „kulturális transzfer"?

[22] Cefalù püspökségét 1131-ben, Mazaraét és Agrigentoét 1093-ban alapították.

Annak megalapozására, hogy az itáliai normannok között minden bizonnyal többen voltak, akik a francia és a latin mellett görögül is tudtak; illetve, hogy Konstantinápolyban számos latin, itáliai közösségről tudunk, akik kolóniákat létesítettek, Schreiner professzor két tanulmánya – minden tisztelettel – csak a kiindulópontot jelenthetik, ahogy Krijnie N. Ciggaar műve is, az ő hivatkozásaikból már el lehet indulni. (Sőt, az utóbbi 1976-os megjelenése óta bizonyára több közlemény is napvilágot látott a témában, nem beszélve a „nem nyugati" bizantinológiáról.) Ugyanakkor meggyőző a disszerens filológiai, nyelvészeti és dialektológiai megalapozottságú érvelése arról, hogy dél-itáliai lehetett a fordító. A történészt is meg lehet győzni, bár szívesebben veszi, ha történettudományi evidencia is van az „asztalon". Megnyugtatóan érvel a szerző, hogy a mű „francien" dialektusban készült, és a szövegben előforduló normann dialektális jegyek alapján feltételezhető, hogy dél-itáliai vagy szicíliai normann lehetett. Erre nyelvészeti es lexikai elemek is utalnak, sőt, hapaxokat is azonosít az értekezés. Ezek a korabeli bizánci, illetve a Bizánchoz szorosan kötődő dél-itáliai latinok nyelvhasználatát tükrözték. Magam egyelőre igen bátornak tartom azt a feltevést, hogy olyan dél-itáliai vagy szicíliai normann lehetett, aki Konstantinápoly valamelyik latin negyedében fordítóként tevékenykedett. Egyrészt a normannok az 1070-es évek végéig nem áramoltak be nagy számban Szicíliába, a helyi lakosság jelentős része, az egyház is, Calabriában is görög nyelvű és bizánci rítusú volt; másrészt csak akkor tudunk többet mondani Konstantinápoly latin fordítóiról, vagy latin negyedeiről, ha alátámasztjuk forrásokkal, releváns szakirodalommal. Nem a bíráló feladata, hogy forráskiadványokat és történeti munkákat kérjen számon a disszerenstől egy ilyen témájú dolgozatban. Nem javasolhatom, hogy üljön neki a *Codice diplomatico barese* mind a 19 kötetéhez. Az is elképzelhető, hogy e munkában a szerzőnek nem lett volna feladata egy ilyen történeti kutatást elvégezni, de ha a datálás és azt alátámasztó koncepciója támaszkodik történeti érvelésre, megkerülhetetlen a történeti kutatómunka. Igaz, ez akkora volumenű lehet, hogy egy egészen más, új kutatásra lesz szükség. A jövőre nézve javasolnék néhány okmánytárat és szakmunkát kiindulópontként, hogy elindulhasson a disszerens azon az úton, hogy a „dél-itáliai normann fordítóhoz" közelebb kerüljön, vagy az okfejtését szilárdabb, konkrétabb evidenciára helyezze, ezek nélkül a nézete hipotetikus marad. A fent említetteken kívül alapvető Ménager „saját" oklevéltára: *Recueil des actes des ducs normands d'Italie (1046-1127). I. Les premiers ducs (1046-1087).* Bari, 1980.; további kiindulópont: *Diplomata regum Siciliae de gente normannorum: i documenti originali dei Re Normanni di Sicilia*, a cura di Antonino De Stefano, Franco Bartoloni, Roma, 1954. A normannok egyházszervezetére: G. A. Loud: *The Latin Church in Norman Italy*. Cambridge, 2007.; Salvatore Fodale: *Comes et legatus Siciliae. Sul privilegio di Urbano II e la pretesa Apostolica Legazia dei Normanni di* Sicilia. Palermo, 1970. Latin, francia szerzetesek érkezésére a normannokkal: Lynn Townsend White, Jr.: *Latin Monasticism in Norman Sicily*. Cambridge, 1938.

Kérdések

Érdekel, hogy miért s hogyan lehetett a szentélet eredeti változata egy Buddha életéről szóló szanszkrit elbeszélés. Mikori ez? Mik a körülményei, mit tudunk? Hogyan jutott el arab majd grúz közvetítéssel jutott el Bizáncba? Hogyan formálódott időközben keresztény legendává?

A hagyomány miért tévedett abban, hogy Damaszkuszi Jánosnak tulajdonította a regény keresztény változatát, s miért valószínűbb, hogy a görög fordítás Athósi Euthymios munkája?

Hogyan lehetett Damaszkuszi János az első foliumon? A többi kódexben Barlám szerepel. Hogyan kötődhetett hozzá az illusztrátor?

Mikori az ún. champagne-i kézirat (Vat. Reg. Lat. 660)? Léonard R. Mills bizonyára állást foglalt.[23] Ha ez 13. század végi, mint a Biblioteca apostolica-béli adattárban/leírásban,[24] illetve

[23] Ma már meg is lehet nézni: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.lat.660.

[24] https://www.wiglaf.org/vatican/fonds/Reg.lat.html.

a JONAS-ban,[25] hogyan vethető össze az 1075 körüli ivironival? Nem túl sok a 200 év? Összevethető-e a champagne-i az ivironi ófranciával, ha ez champagne-i nyelvjárásban íródott (*version champenoise*)? Talán ez is az oka, hogy filológiai szempontból eltérnek egymástól?
Mit ért azon a disszerens, hogy a 126^{v} folium illusztrációját azért vakarták ki, mert az üdvözlési jelenet „túl szívélyesre" sikerült? Ahol megmaradt, ahogy Jozafát és egy szerzetes örömmel üdvözlik egymást, mint párizsi kódex (BnF gr. 1128, f. 189^{v}), ott milyen a találkozásuk?
A további kutatás feladata lehet, de megkérdezem: ha az ivironi és a párizsi kódex két külön változatot tartalmaz, és közöttük filiációs kapcsolat nem mutatható ki, akkor hogyan lehet, hogy az illusztrációs hagyományban az ivironihoz elsősorban a párizsi áll közel? Ennyire erős lenne a képi hagyomány a külön ágak között, rövid és hosszú változatok között is? Ennyire erős lenne a képcím hagyomány is, hogy bemásolnak olyan képcímeket, amelyek mellett a miniatúra nem áll, olyanokat is, amelyek a miniatúrán ábrázolt jelenethez kevéssé köthetők?
Milyen – akár hipotetikus – válasz adható arra a kérdésre, hogy ha a görög másoló és a francia fordító is egyazon mintapéldányt használtak, a görög szövegbe a címsorok miért nem kerültek végül be? A disszerens valószínűsíti, hogy terveztek oda címeket? Vagy esetleg csak egy autopszia után dönthető el a kérdés? Ezt alátámaszthatná korábbi hipotézise, hogy az aranyszínű görög majuszkula a francia kézírás felett szerepel, tehát vélhetően a fordítás bemásolása után festették meg. Lehetséges valóban, hogy a fordító a szöveg készítésekor még nem biztos, hogy látta a miniatúrákat, ahogy egy korábbi munkában fogalmaz? Jóllehet nem telhetett el sok idő a kettő között, és amellett érvel, hogy eleve kétnyelvűnek készült.
Van arra Tompourin kívül más adat, hogy a szereplők öltözete a Krisztus utáni századok keleti viseletét idézi? Tudatos lehetett az a cél, hogy a cselekményt a Kelethez, Indiához kösse?
Ha a disszerens megenged egy, az opponenst személyesen érdeklő kérdés: miről szól a madarász és a fülemüle története? Van párhuzama az exemplum hagyományban?

Apróbb megjegyzések, korrekciók
P. Martín teljes neve Inmaculada Pérez Martín, és I. Pérez Martínként kell szerepeltetni, a bibliográfiában nem az „M", hanem a „P" betűnél, a spanyol apai családnév értelmében.
„Szicíliában tevékenykedtek görög–latin fordítók": erre a hivatkozott szerző, Charles Homer Haskins is csak a 12. századra nézve hoz adatokat. Szicília muszlim uralom alatt állt a korban.
Guiscard Robert nem volt uralkodó („souverain", p. 105.). Hűbéres volt, herceg, de nem szuverén. Három évig bitorolta a Benevento fejedelme címet, utóbb visszaadta a pápaságnak.

Összegzés
A disszerens a kézirat filológiai vizsgálata során a szöveg- és kézirati hagyományára vonatkozó ismereteket bővítette. Helyreállította a szöveget, új eredményekkel szolgált a készítésének körülményeivel és a datálással kapcsolatban. A nemzetközi tudományosság számára is értékes, új tudományos eredményekkel szolgál. A munka tanúbizonyságát adja annak, hogy létezik bizánci közvetítés az ókori görög és a középkori francia regényirodalom között.
Javaslom az értekezés a nyilvános vitára való kitűzését. Egedi-Kovács Emese akadémiai doktori disszertációja az MTA doktora cím megszerzéséhez szükséges minden feltételnek megfelel, és ez alapján a cím odaítélését ajánlom.

Debrecen, 2026. augusztus 29.

Bárány Attila
az MTA doktora, egyetemi tanár

[25] *Répertoire des textes littéraires français et occitans (850-1550)*: https://jonas.irht.cnrs.fr/manuscrit/65912.